

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

ΤΟ ΕΝΤΥΠΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ, 15ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ,
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ,
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΠ. ΣΤΑΪΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.847](https://doi.org/10.12681/mnimon.847)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΟΥΛΙΑ Λ., ΚΟΚΚΩΝΑΣ Γ., ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε., & ΣΤΑΪΚΟΣ Κ. Σ. (2004). ΤΟ ΕΝΤΥΠΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ, 15ος-19ος ΑΙΩΝΑΣ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ. *Μνήμων*, 26, 275–298. <https://doi.org/10.12681/mnimon.847>

Το ΕΝΤΥΠΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

15ος - 19ος ΑΙΩΝΑΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΤΟ ΕΝΤΥΠΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

15ΟΣ - 19ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Δελφοί, 16 - 20 Μαΐου 2001

THE PRINTED GREEK BOOK

15TH - 19TH CENTURY

ACTS OF THE
INTERNATIONAL CONGRESS

Delphi, 16 - 20 May 2001

ΑΘΗΝΑ 2004

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ

Ἡ παρουσίαση τῶν Πρακτικῶν ἐνὸς Συνεδρίου καὶ ἡ κυκλοφορησὴ τους, ὀλοκληρῶνει τὸν κύκλο του μὲ τὴν ἀποτίμηση τῆς προσφορᾶς του, ὅπως αὐτὴ παγιώνεται στὸ τυπωμένο σῶμα ποὺ παραδίδεται στὴ χρῆση τῶν τωρινῶν καὶ τῶν μελλοντικῶν ἀναγνωστῶν.

Μένει βέβαια καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἱστορία τοῦ Συνεδρίου, ἡ περισσότερο ἀνθρώπινη, αὐτὴ ποὺ ἀφορᾷ ἴσως περισσότερο τοὺς ὀργανωτῆς του, τοὺς συνέδρους, τὸν ἰδανικὸ χῶρο τῆς διοργάνωσης, τοὺς συνέδρους ὡς συγγραφεῖς, τοὺς ἐπιμελητῆς, τοὺς τυπογράφους καὶ στὴν περίπτωσή μας καὶ τοὺς βιβλιοδέτες. Ἄφησα τελευταίους ἐπίτηδες τοὺς χορηγούς. Γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ θὰ μιλήσουμε σήμερα. Γιὰ τὶς καλὲς στιγμὲς καὶ τὶς δυσκολότερες στὴν προσπάθεια γιὰ τὸ θετικὸ ἀποτέλεσμα χάριν τοῦ ὁποίου συγκεντρωθήκαμε. Σᾶς εὐχαριστοῦμε ἐσᾶς γιὰ τὴν παρουσία σας καὶ τοὺς σημερινούς ὀμιλητῆς γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν Πρακτικῶν.

Τ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Δημοσιεύονται οἱ ὀμιλίες τῆς παρουσίας τῶν Πρακτικῶν τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου *Τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο, 15ος-19ος αἰώνας* (Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001). Ἡ παρουσίαση ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν καὶ τὶς ἐκδόσεις ΚΟΤΙΝΟΣ καὶ ἔγινε στὸ ἀμφιθέατρο τοῦ ΕΙΕ, στίς 28 Μαΐου 2004. Τῶν ὀμιλιῶν προηγήθηκε χαιρετισμὸς τοῦ διευθυντῆ τοῦ ΚΝΕ-ΕΙΕ, καθηγητῆ Πασχάλη Κιτρομηλίδη.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Εἶναι πάντοτε μία μεγάλη χαρὰ νὰ παίρνει κανεὶς ἕνα βιβλίο στὰ χέρια του, νὰ τὸ βαστάει μετέωρο γιὰ ἐλάχιστα δευτερόλεπτα, μὲ τὴν ἡδονὴ τῆς προσμονῆς νὰ τὸ ἀνοίξει, νὰ τὸ γνωρίσει, νὰ ρουφήξει τὸ περιεχομένό του. Ἄλλωστε, ἡ πρώτη ματιὰ πέφτει στὸν πίνακα τῶν περιεχομένων, ἡ δεύτερη στὸ εὐρετήριο —ἔπου ὑπάρχει βέβαια— καὶ μετὰ ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτο ξεφύλλισμα. Τὸ ἀνυπόμονο σκίσιμο τοῦ περιτυλίγματος προδίδει ὅλη αὐτὴν τὴν ἐσωτερικὴ διαδικασία ποὺ ἐπαναλαμβάνεται, καὶ ἐπαναλαμβάνεται, καὶ ἐπαναλαμβάνεται κάθε φορά ποὺ ἕνα βιβλίο, καινούργιο, ἢ καὶ παλαιὸ ἀκόμα, ἔρχεται στὸ δρόμο μας τυλιγμένο περίτεχνα ὡς δῶρο ἢ σταλμένο ἐπαγγελματικὰ σὲ ταχυδρομικὸ φάκελο.

Ἐδῶ, σήμερα, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα «νεοφανές» συλλογικὸ ἔργο, ποὺ πέρα ἀπὸ τὸ ἐκλεκτὸ περιεχομένό του, μᾶς προσφέρει καὶ μία αἰσθητικὴ ἀπόλαυση, γνωστὴ μας ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ Οἴκου «Κότινος», ποὺ μὲ τὸ φιλότιμο ἔργο τῶν πρωτεργατῶν του ἀνταποκρίνεται ἀντάξια στὴν εὐγενὴ φιλοδοξία τοῦ ὀνόματός του. Θετικὴ, λοιπόν, θετικότηα, ἡ πρώτη εικόνα.

Ἐπιτρέψτε μου τώρα νὰ ἀναφερθῶ στὶς πρῶτες σκέψεις ποὺ μοῦ ἤρθαν στὸ νοῦ καθὼς περιδιάβαινα στὶς σελίδες τοῦ ὀγκώδους αὐτοῦ τόμου. Ἴσως ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων, τὸ εἶδα σὰν μία σκυτάλη. Ἄν εἶναι συναρπαστικὸ, λοιπόν, νὰ παίρνεις τὴ σκυτάλη, νὰ τρέχεις ὅσο πιὸ «γρήγορα» καὶ καλὰ μπορεῖς —ἐδῶ βέβαια στὴν ἔννοια τοῦ ἀποτελεσματικὰ— καὶ νὰ τὴ δίνεις παρακάτω, στοὺς ἐπόμενους, γιὰ νὰ τρέξουν τὸν καλὸ ἀγώνα, εἶναι ἐξίσου ἱκανοποιητικὸ νὰ βλέπεις τὰ πρόσφατα ἀποτελέσματα τῆς συλλογικῆς κινητοποίησης γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ: τὴ θέαση σὲ βάθος καὶ τὴ γνωριμία μας μὲ τὴν ἱστορία τοῦ κύριου φορέα παιδείας, τοῦ πνευματικοῦ καθρέφτη τῶν συλλογικῶν συνειδήσεων καὶ νοοτροπιῶν, δηλαδὴ τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, στὴν τόσο τρικυμισμένη διαδρομὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μόνο ποὺ σήμερα δὲν εἶναι κοντά μας, μᾶς λείπει, ἕνας σκυταλοδρόμος τῆς ομάδας, ἴσως ὁ «ταχύτερος», αὐτὸς ποὺ σφράγισε στὰ χρόνια μας τὸν χῶρο μὲ τὴ λαμπερὴ διεισδυτικότηα καὶ τὴν φιλότιμη ἐργατικότηα τοῦ «ἀθλητῆ».

Εἶχα τὴν εὐκαιρία, παλαιότερα νὰ σκιαγραφήσω τὴν ἱστοριογραφία τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου μέσα ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἔρευνες τῆς ἑλληνικῆς λογιoσύνης καὶ νὰ ἐπισημάνω τὴν τονισμένη αὐξήση τῆς ἐνασχόλησης μὲ τὸ ἔντυπο βιβλίο στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τὴ δεκαετία τοῦ 1960, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸ 1970 καὶ πέρα. "Ὅχι ὅτι στὰ προηγούμενα χρόνια δὲν ὑπῆρχαν ἐργασίες, καὶ μάλιστα σημαντικὲς, οἱ ὁποῖες ἐπικεντρώνονταν στὸ ἔντυπο. Τὶς περισσότερες φορές ὅμως ἔμειναν ὡς προσπάθειες μεμονωμένες, συχνὰ χωρὶς συνέχεια καὶ πάντως χωρὶς νὰ ἐντάσσονται σὲ ἓνα συστηματικὸ πλαίσιο μελέτης τοῦ ἑλληνικοῦ ἐντύπου σὲ ὅλες του τὶς ἐκφάνσεις. Δὲν ξέρω ἂν καὶ αὐτὴ ἡ σιωπὴ δὲν ἀπηχοῦσε, σὲ κάποιον βαθμὸ, τὸ βάρος τῆς ἀρχαίας κληρονομιᾶς. Παραμελημένο πνευματικὸ παιδὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, τὸ ἑλληνικὸ ἔντυπο γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, ταυτισμένο οὐσιαστικὰ μὲ τὴν περίοδο τῆς δουλείας, τῆς λεγόμενης παρακμῆς, δὲν ἐπέσυρε τὸ ἐνδιαφέρον, δὲν κολάκευε τὴν ἐθνικὴ μνήμη στὸ μέτρο ποὺ τὸ χρειαζόνταν τὸ νεοσύστατο κράτος καὶ οἱ πολῖτες του. Ἡ ἀρχαία κληρονομιά μὲ τὰ λαμπερά της μνημεῖα, τὰ κείμενά της ὅπως παραδόθηκαν διὰ μέσου τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπισύρουν πρῶτα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων. Ἄλλωστε, θέματα ὅπως τὸ γλωσσικὸ ἢ οἱ θρησκευτικὲς ἀναστολὲς ἀπέναντι σὲ κείμενα κάποτε αἰρετικὰ, κάποτε ἀλλόθρησκα, συχνὰ ὄχι σύμφωνα μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἰδεολογία, παρεκώλυαν, προφανῶς, στὸν ταραγμένο ἀπὸ ἰδεολογικὲς ἀντιπαράθεσεις 19ο αἰῶνα τὴν ἄμεση ἐνασχόληση τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν πνευματικὴ παραγωγή τῆς τουρκοκρατίας.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἐνασχόληση αὐτὴ ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὴν προσπάθεια ἀνάδειξης τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς καὶ πορείας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἄπτεται, ἔτσι, ἄμεσα τοῦ ὑπαρξιακοῦ του προβλήματος καὶ συμβάλλει στὴ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς του συνείδησης. Αὐτὸ τουλάχιστον ὑποδεικνύουν οἱ διαδοχικὲς ἀπογραφικὲς ἀπόπειρες — ποὺ παραμένουν ὡστόσο ἀπόπειρες — τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς παραγωγῆς οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τὸν ἀρχόμενον 18ο αἰῶνα καὶ συνεχίζονται καὶ μέσα στὸν 19ο, καλύπτοντας τὴν εὐρύτερη περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅμως οἱ ἐργασίες αὐτές, ἂν καὶ δίνουν τὶς πρῶτες καταγραφὰς τῶν λογίων καὶ τῶν συγγραμμάτων τους μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀφοροῦν μόνο στὸ περιεχόμενο τῶν συγγραμμάτων, ἀνεξάρτητα ἂν ἦταν σὲ ἔντυπη ἢ χειρόγραφη μορφή.

Ὅπως δὴποτε, πάντως, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ μελετηθεῖ ἡ ἱστορία τοῦ ἐντύπου στὸ σύνολό της ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση νὰ ἔχουν προηγηθεῖ οἱ ἀναγκαῖες ἐργασίες ὑποδομῆς: βιβλιογραφήσεις, εὐρετηριάσεις καὶ κάθε εἶδους ἀπογραφικὲς ἐπεξεργασίες, ποὺ θὰ συγκροτοῦσαν τὸ σῶμα τοῦ διάσπαρτου ὕλικου καὶ θὰ ἔδιναν τὴ δυνατότητα νὰ μελετηθεῖ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ φαινόμενο. Γνωρίζουμε ὅλοι ὅτι τέτοια σημαντικὰ καὶ πολὺμοχθα ἔργα ἔκαναν σταδιακά, καὶ στὴ συνέχεια δυναμικά, τὴν ἐμφάνισή τους, προλειπίνοντας τὸ ἔδαφος καὶ ἀνοί-

γοντας τελικὰ τὴ «βασιλικὴ ὁδὸ» ποὺ ἐπιτρέπει πιά τὴν ποικιλομορφία τῶν προσεγγίσεων.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ πνευματικὴ ὑπόσταση ἐνὸς βιβλίου, δὲν ἦταν πάντα συνυφασμένη στὶς συνειδήσεις μὲ τὴν ἀντίστοιχη ὕλική του φύση. Μόνον ὅταν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἡ διπλὴ αὐτὴ πραγματικότητα, μπόρεσε τὸ βιβλίο νὰ ἀντιμετωπιστεῖ κάτω ἀπὸ τὴ διπλὴ του φυσιογνωμία: προῖον πνευματικὸ, φορέας ἰδεῶν μὲ ἄμεση ἐπίδραση στὶς συλλογικὲς νοοτροπίες καὶ συμπεριφορές, ἀλλὰ ταυτόχρονα εἶδος παραγωγικὸ, ἐμπορεύσιμο ποὺ εἶχε τὴ θέση του στὴν οἰκονομικὴ ἱστορία, ἀλλὰ, καὶ ταυτόχρονα, στὴν καλλιτεχνικὴ καὶ στὴν ἱστορία τῆς τεχνολογίας.

Εὐκόλα, μποροῦμε πιά νὰ ἀποδεχθοῦμε ὅτι σήμερα βρισκόμαστε σὲ ἓνα ἱκανοποιητικὸ στάδιο, προχωρημένο καὶ ὄριμο γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ στὶς σωστὲς διαστάσεις ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο. Φυσικὰ ὑπάρχουν ἀκόμα πολλὰ σημεῖα ποὺ χρειάζονται περαιτέρω διερεύνηση καὶ ἀνάπτυξη: δὲν χρησιμοποιοῦ τὸν ἦρο κενά, γιὰ τὴ πιστεύω ὅτι ἔχουν θιγεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ προβλήματα, ὅχι βέβαια ἐξαντλητικὰ (ὑπάρχει ἄραγε τέτοια περίπτωση;). Ὑπάρχουν ἄλλωστε καὶ τὰ ξένα πρότυπα ποὺ βοηθοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Ὁ τόμος αὐτός, νομίζω ὅτι πιστοποιεῖ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές. Ἄφενὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν συνέδρων, Ἑλλήνων καὶ ξένων ποὺ, ὅπως ἀποδεικνύεται, καλλιεργοῦν τὸν κλάδο αὐτὸ —οἱ συμμετοχὲς στὸ Συνέδριο τῶν Δελφῶν ἦταν διπλάσιες ἐκείνου ποὺ ὀργανώθηκε τὸ 1981 μὲ πρωτοβουλία τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν / ΕΙΕ μὲ τίτλο *Τὸ Βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, καὶ ποὺ ὑπῆρξε μιὰ ἀφετηρία οὐσιαστικὰ «ἀποδοτικὴ»— καὶ ἀφετέρου οἱ ποιοτικὲς τους ἀνακοινώσεις, οἱ προβληματισμοὶ ποὺ θέτουν καὶ ἡ διευρυμένη θεματικὴ ποὺ καλύπτουν, ἀποτελοῦν μιὰ εὐοίωνη βαθμίδα στὶς σπουδὲς σχετικὰ μὲ τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ἐπιγραμματικὰ ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἐντύπου ἔχει πάρει τὴν πλήρη τῆς ἀνάπτυξη: ἡ σκυτάλη ἔχει περάσει καὶ σὲ νέα χέρια καὶ προχωράει σταθερά.

Ὁ Γιάννης Κόκκωνας πιστεύω ὅτι θὰ μᾶς μιλήσει ἀναλυτικὰ γιὰ τὴ διευρυμένη θεματικὴ καὶ τὴν σημαντικὴ προσφορὰ αὐτοῦ τοῦ συλλογικοῦ τόμου.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ

ΤΙ ΕΠΙΑΜΕ ΣΤΟΥΣ ΔΕΛΦΟΥΣ
 ΕΝΑ ΠΛΟΥΣΙΟ ΒΙΒΛΙΟ
 ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΟΥΤΟ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Τὸ βιβλίο πὸν παρουσιάζουμε ἀποτελεῖ τὸν ὠραῖο καὶ χρήσιμο καρπὸ μιᾶς εὐχάριστης, ζεστῆς καὶ δημιουργικῆς ἐπιστημονικῆς συνάντησης. Τὸν Μάιο τοῦ 2001 πενήντα ἄνθρωποι τῶν βιβλίων, 37 Ἑλληγες καὶ 13 Φιλέλληγες, σὲ ἓνα περιβάλλον ἐξαιρετικὸ γιὰ τὶς φυσικὲς καλλονές του καὶ γιὰ τὰ γνωστὰ ποιικίλα ἀξιοθέατά του, τὰ ὁποῖα καὶ δεόντως ἀπήλαυσαν, γιὰ πέντε ἡμέρες πὸν πέρασαν πολὺ γρήγορα, ἄκουγαν τοὺς συναδέλφους τοὺς ἐπὶ ὄρες, καὶ συζητοῦσαν τὶς πολλὲς καὶ ποικίλες ὕψεις πὸν παρουσιάζει ἓνα πολλαπλῶς ἐνδιαφέρον καὶ μεγάλης σημασίας ζήτημα, τὸ παλιὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο, χαρακτηριστικὰ δείγματα τοῦ ὁποῖου παρουσιάζονταν δίπλα στὸν χῶρο τῶν συναντήσεων, σὲ μιὰ καλοστημένη ἔκθεση.

Χωρὶς ἀμφιβολία, μετὰ τὸ ἱστορικὸ ἐκεῖνο διεθνὲς συνέδριο τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν γιὰ τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες, τὸ δεύτερο αὐτὸ διεθνὲς βιβλιολογικὸ συνέδριο τῶν Δελφῶν, καὶ πρῶτο μὲ θέμα εἰδικὰ τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο, κράτησε καλὰ τὴν ἐπὶ 20 χρόνια αἰωρούμενη σκυτάλη γιὰ νὰ τρέξει σ' ἓναν στενότερο ἀλλὰ ἐξίσου ἀπαιτητικὸ κύκλο, καὶ μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ τόμου, πὸν παρουσιάζεται σήμερα, παραδίδει στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα καὶ στοὺς φιλόστορες ἓνα ἐργαλεῖο πὸν τὸ νομίζω χρησιμότερο. Θὰ δικαιωθοῦν, θέλω νὰ ἐλπίζω, ὁ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης καὶ ὁ Κώστας Στάικος, οἱ ὁποῖοι, ξεκινώντας τὴν καταληκτικὴ συνεδρία τὸ μεσημέρι τῆς Κυριακῆς, 20 Μαΐου 2001, μᾶς εἶπαν εὐχαριστημένοι μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς: «Οἱ ἀνακινώσεις μὲ τὴν ποιότητά τους ξεπέρασαν τὶς προσδοκίες τῶν ὀργανωτῶν καὶ πιστεύουμε ὅτι τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου θὰ εἶναι σημαντικὴ συμβολὴ στὶς σπουδὲς γιὰ τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο, καθὼς θὰ ἀγγίζουν τὰ ὅρια τῶν κατορθωμένων τοῦ κλάδου καὶ θὰ γίνουν ἀφετηρία, μὲ παραδείγματα, γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν κενῶν καὶ τῶν σιωπῶν στὶς μελέτες, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ὀργανωθοῦν προγραμματισμένες ἐρμηνευτικὲς δραστηριότητες γιὰ τὴν κάλυψή τους».

Τρία χρόνια λοιπὸν μετὰ τὴν αισιόδοξη ἐκεῖνη πρόβλεψη ἔχουμε στὰ χέρια μας βιβλίον ὠραϊότατον, μολοντί παχύτατον, καλούμενον *Τὸ ἔντυπο Ἑλληνικὸ*

Βιβλίο. Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001, με ὕμωρη και γερῆ βιβλιοδεσία, καλοσχεδιασμένο, στοιχειοθετημένο σὲ μονοτυπικά μη-χανήματα και τυπωμένο με τὴ σπάνια δεξιοτεχνία και μαστοριά τῶν ἀνθρώπων τοῦ τυπογραφείου «Μανούτιος», ποῦ δουλεύουν πλέον για τὴν ἐκδοτικὴ ἐταιρεία ΚΟΤΙΝΟΣ. Στις 710 σελίδες του, θὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης ἕναν σύντομο πρόλογο τῶν ὀργανωτῶν τοῦ συνεδρίου στὰ ἑλληνικά και στὰ ἀγγλικά, τὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου, ἐπίσης στις δύο γλώσσες, κατάλογο τῶν συνέδρων, ὅσα εἰπώθηκαν στὴν ἐναρκτήρια συνεδρία και στὰ ἐγκαίνια τῆς ἐκθεσης, τις 37 ἀπὸ τις 42 ἀνακοινώσεις, ὅσες δηλαδὴ παραδόθηκαν λιγότερο ἢ περισσότερο ἐπεξεργασμένες και πάντως βελτιωμένες, μετὰ τις ἀνακοινώσεις μιὰν ἀπολογιστικὴ εἰσήγηση τῶν ὀργανωτῶν στὴν καταληκτήρια συνεδρία, στὴ συνέχεια περιλήψεις στὰ ἀγγλικά τῶν ἑλληνικῶν ἀνακοινώσεων και στὰ ἑλληνικά τῶν ἀγγλικῶν και ἰταλικῶν, και τέλος εὔρετήρια κυρίων ὀνομάτων και τοπωνυμίων.

Θὰ ἐπιχειρήσω τώρα νὰ παρουσιάσω τις ἀνακοινώσεις, χωρὶς νὰ εἶμαι βέβαιος ὅτι θὰ φαίνεται πάντοτε ἀπὸ τὰ λεγόμενά μου ποῦ βρίσκεται τὸ καινούργιο και ποῦ ἀπλῶς τὸ χρήσιμο. Κάνω αὐτὴ τὴ διάκριση γιατί οὕτως ἢ ἄλλως θὰ τὴν κάνετε και σεῖς ξεφυλλίζοντας και κυρίως μελετώντας τὸν τόμο — και ἀπόψε ἤρθαμε βέβαια ἐδῶ για νὰ «παινέσουμε τὸ σπίτι μας», κατὰ τὴ λαϊκὴ ρῆση, σεμνὰ πάντως και χωρὶς νὰ χάσουμε τὴν ἀντικειμενικότητά μας: Δὲν εἶναι λοιπὸν ὅλες οἱ ἀνακοινώσεις πρωτότυπες, χρήσιμες ὅμως εἶναι ὅπως-δήποτε. Ὅπου μπορῶ και ὅταν νομίζω ὅτι αὐτὸ βοηθᾷ στὸ νὰ σχηματισθεῖ μιὰ καθαρὴ εἰκόνα για τὰ περιεχόμενα τοῦ τόμου θὰ κάνω ὀρισμένες θεματικὲς ὀμαδοποιήσεις, ἀγνοώντας τὴν σειρά δημοσίευσης.

Ἡ πρώτη ἀνακοίνωση ἔχει ἕναν ρόλο ἰδιαίτερο: Δὲν μιλάει για τὸ ἔντυπο βιβλίο ἀπὸ τὸν 15ο ὄς τὸν 19ο αἰῶνα ἀλλὰ για τοὺς ἀνθρώπους ποῦ τὸ μελέτησαν και για τὰ βιβλία τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν. Πρόκειται για συνοπτικὴ μορφή ἑνὸς χρήσιμου ἐργαλείου ποῦ ὀφείλουμε στὴ φιλοπονία και τὴ μεθοδικότητα τῆς κυρίας Λουκίας Δρούλια, δηλαδὴ τοῦ βιβλίου τῆς *Ἡ Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις τῆς Ἑρευνας. Βιβλιογραφία τῶν ἑλληνικῶν ἐργασιῶν (1965-2000)*. Τὸ βιβλιαράκι αὐτὸ εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ βιβλιογραφικὸς ὀδηγός, ἀφοῦ τὸ πρῶτο μέρος του μᾶς προσφέρει μιὰ πανοραμικὴ εἰκόνα ὄλων τῶν ἐρευνῶν, παλιῶν και νέων, ποῦ εἶχαν σὰν ἀντικείμενο τὸν ἐντοπισμό, τὴν καταγραφή και τὴν μελέτη τῶν ἔντυπων ἑλληνικῶν βιβλίων. Τὸ βιβλίο κυκλοφόρησε τὸ 2001 με τὴν εὐκαιρία τοῦ συνεδρίου.

Θὰ συνεχίσω με τέσσερις ἀπὸ τις 36 ἀνακοινώσεις ποῦ ἀκολουθοῦν, τις ὅποιες ξεχωρίζω ἐπειδὴ μοῦ φαίνεται ὅτι κοινὸ χαρακτηριστικὸ τους εἶναι μιὰ ἀπόσταση ποῦ ἔχουν, διαφοροτικοῦ τύπου ἢ καθεμιά, ἀπὸ τὸ θέμα μας, δηλαδὴ τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίο· ἔχουν ὅμως και τέτοιες συγγένειες με αὐτὸ, ποῦ και οἱ τέσσερις στάθηκαν και εἶναι βεβαίως εὐπρόσδεκτες.

Πρώτη, με τὴ σειρά ἐμφάνισης στὸν τόμο, ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Marino Zorzi, στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα γραμμένη, ποὺ ἔχει τίτλο *Greek books in Venice* καὶ ἀποτελεῖ μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν εἰδήσεων γιὰ τὴν παρουσία καὶ τὶς περιπέτειες τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων στὴ Βενετία ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα. Δὲν μιλάει σχεδὸν καθόλου γιὰ ἔντυπα βιβλία, ἀλλὰ ποιὸς μελετητῆς τῶν ἐντυπων ἐλληνικῶν βιβλίων δὲν χρειάζεται γιὰ πολλοὺς λόγους ἓνα βασικὸ βοήθημα γιὰ τὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ βρέθηκαν ἢ βρίσκονται ἀκόμα στὴν πόλη ποὺ ὑπῆρξε πρωτεύουσα τῆς τυπογραφίας;

Δεύτερη εἶναι ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Γιώργου Τόλια γιὰ τοὺς ἐλληνικοὺς χάρτες ποὺ τυπώθηκαν ἀπὸ τὸ 1530 ὡς τὸ 1820, ἐμπεριστατωμένη παρουσίαση ἐνὸς ὕλικου ποὺ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἀρθρωμένη σὲ τρία μέρη, ποὺ φέρουν τοὺς περιεκτικoὺς τίτλους: *Οἱ χάρτες καὶ ὁ πολιτισμὸς τοῦ ἐντύπου*, τὸ πρῶτο, *Ἡ ἔντυπη ἐλληνικὴ χαρτογραφία: ζητήματα τυπολογίας καὶ περιοδικεύσης*, τὸ δεύτερο, *Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐντυπῆς ἐλληνικῆς χαρτογραφίας*, τὸ τρίτο. "Ἄνθρωποι βεβαίως καὶ τοῦ ἐντύπου βιβλίου οἱ ἄνθρωποι τῶν ἐντυπων χαρτῶν, ἐξέφρασαν καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ εὐγλωττο τεκμήριο τὶς τάσεις, τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς φαντασιακὲς προβολὲς τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων στὰ ὁποῖα ἀνήκαν καὶ τὰ ὁποῖα ἐξέφραζαν.

Ἡ τρίτη ἀπὸ τὶς τέσσερις αὐτὲς ἀνακοινώσεις, ποὺ κινοῦνται ὅπως εἴπαμε στὶς παρυφές τοῦ θέματος τοῦ συνεδρίου, εἶναι ἐκείνη τῆς Ἰταλίδας συναδέλφου Maria Laura Sopelsa, με τίτλο *Echi e riflessi dell'illuminismo veneto nella letteratura scientifica del tardo settecento eptanesio* (Ἀντηχήσεις καὶ ἀντανακλάσεις τοῦ Βενετικοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν ἐπτανησιακὴ ἐκδοτικὴ παραγωγή ἐπιστημονικῶν ἔργων στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα). Μιὰ ἀξιόλογη καὶ ἄγνωστη, ἢ πολὺ λίγο γνωστὴ, πνευματικὴ κίνηση σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα παρουσιάζεται στὴν ἀνακοίνωση αὐτή: Κεφαλλονίτες διανοούμενοι, σπουδαγμένοι στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας γράφουν στὴν ἰταλικὴ γλῶσσα ἄρθρα κυρίως ἰατρικὰ καὶ «ἀγρονομικὰ» καὶ τὰ δημοσιεύουν σὲ ἔγκυρα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ τῆς Βενετίας, προσπαθώντας νὰ ὠφελήσουν με τὶς νέες ἰδέες τὸ νησί τους. Σχετικὴ αὐτὴ ἡ πνευματικὴ παραγωγή καὶ με τὴν «Ἀγροτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀκαδημία», ποὺ ἰδρύθηκε στὸ Ἀργοστόλι τὸ 1791.

Τέλος, ἡ ἀνακοίνωση τῆς Ἑλλῆς Δρούλια-Μητράκου: *Τὰ μονόφυλλα: φορῆας διακίνησης τῆς πληροφορίας*, εἶναι ὁ τίτλος καὶ, ὕστερα ἀπὸ μιὰ γενικὴ εἰσαγωγή, βρίσκουμε μιὰ σύντομη ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν μονοφύλλων, μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς τυπολογίας τους σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν διάταξη τῶν περιεχομένων, μιὰν ἀναφορὰ με παραδείγματα στοὺς τρόπους καὶ τοὺς μηχανισμοὺς διακίνησης καὶ διάδοσης, μιὰ κατηγοριοποίηση με βάση τὸ περιεχόμενο καὶ τὸν σκοπὸ καὶ τέλος μιὰν ἀναφορὰ στὴ βιβλιογραφικὴ τους τύχη. Ὡς παραδείγματα παρουσιάζονται 14 μονόφυλλα τυπωμένα ἀπὸ τὸ 1862 ὡς τὸ 1870.

Μένουν τριάντα δύο ἀνακοινώσεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ κάποια ἢ κάποιες

πλευρὲς τοῦ σχεδιασμοῦ, τῆς παραγωγῆς, τῆς διακίνησης, τῆς ὑποδοχῆς καὶ τῆς χρήσης τοῦ ἔντυπου ἑλληνικοῦ βιβλίου στὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο.

Ἀρχίζω μὲ δύο, πολὺ διαφορετικὲς ἐκ πρώτης ὄψεως, ποὺ τὶς συνδέουν ὅμως δύο κοινὰ σημεῖα: Δὲν μιλοῦν γιὰ βιβλία ποὺ τυπώθηκαν ἀλλὰ γιὰ ἀποτυχημένες ἀπόπειρες, τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων θὰ ἦταν ἡ ἔκδοση βιβλίων θρησκευτικῆς σκοπιμότητας. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Boris Foncieh ἀπὸ τὴ Ρωσία, ποὺ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ μιὰ ἄγνωστη προσπάθεια ἱδρύσεως ἑλληνικοῦ τυπογραφείου στὴ Μόσχα στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα μὲ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, ἡ ὁποία ἔφτασε μέχρι τὴν ἔκδοση σχετικοῦ διατάγματος τῶν ρωσικῶν Ἀρχῶν τὸ 1793 ἀλλὰ τελικὰ γιὰ διάφορους λόγους δὲν εὐδογήθηκε. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ σχετίζεται μὲ τὴν γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς μαχητικὴ στάση τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἀπέναντι στὴ δράση τῶν καθολικῶν καὶ τῶν προτεσταντῶν στὴν Ἀνατολή, καὶ εἶχε σκοπὸ τὴν ἔκδοση μιᾶς συγκεκριμένης συλλογῆς ἀντιλατινικῶν θεολογικῶν συγγραμμάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ Θωμᾶς Παπαδόπουλος παρουσίασε μιὰ σειρά ἐπίσης ἄγνωστων μαρτυριῶν γιὰ τὴν συγγραφή, ἀπὸ Ἑλληνες καθολικούς τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, βιβλίων ποὺ θὰ ἐκδίδονταν μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Βατικανοῦ, ἀλλὰ εἴτε ἐνῶ γράφτηκαν δὲν τυπώθηκαν γιὰ ἄγνωστους λόγους, εἴτε τυπώθηκαν καὶ δὲν ἔχουν σωθεῖ ἢ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐντοπισθεῖ ἀντίτυπά τους.

Ἔτσι, οἱ ἀνακοινώσεις γιὰ ἑλληνικὰ βιβλία ποὺ τυπώθηκαν καὶ τὰ γνωρίζουμε εἶναι τριάντα τὸν ἀριθμὸ. Ἀπὸ αὐτὲς τρεῖς μόνο ἀναφέρονται στὴν ὄψη τῶν βιβλίων, τὸ τυπογραφικὸ σχέδιο δηλαδὴ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκτέλεσής του, σὲ συγκεκριμένες χρονικὲς περιόδους: Πρόκειται γιὰ τὶς ἀνακοινώσεις τοῦ Κώστα Στάικου, μὲ τίτλο «Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου (15ος-16ος αἰώνας)», ποὺ παρουσιάζει μιὰ σειρά χαρακτηριστικῶν στὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε νὰ στηριχτεῖ ἡ ἄποψη ὅτι κατὰ τοὺς δύο αὐτοὺς αἰῶνες διαμορφώθηκε μιὰ τυπογραφικὴ γλώσσα ποὺ διακρίνει τὰ ἑλληνικὰ βιβλία ἀπὸ τὰ σύγχρονά τους δυτικοευρωπαϊκά, τῆς Χριστίνας Μπάνου, ἡ ὁποία ἐξετάζει τὶς ἐπιλογὲς ποὺ ἔκαναν οἱ Ἱτατοὶ τυπογράφοι κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰώνα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διακόσμηση τῶν βιβλίων («ἑλληνικῆς γλώσσας») (ὅπως λέει γιὰ νὰ μὴν ἀφήσει ἔξω ἀπὸ τὴ διαπραγματεύση καὶ τὰ βιβλία μὲ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα ποὺ δὲν προορίζονταν γιὰ ἑλληνικὸ ἀναγνωστικὸ κοινόν), γιὰ νὰ καταλήξει ἀπὸ ἄλλο δρόμο σ' ἓνα συμπέρασμα παρόμοιο μ' ἐκεῖνο τοῦ Στάικου, καὶ τέλος ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Κλήμη Μαστορίδη, ποὺ ὕστερα ἀπὸ μιὰν ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ μᾶς φέρνει στὸν 19ο αἰώνα γιὰ νὰ μᾶς δείξει μὲ ὀρισμένα παραδείγματα πῶς ἐπιβεβαιώνεται στὴν περίπτωσή τῶν Ἑλλήνων τυπογράφων ἡ γνωστὴ ρῆση «πενία τέχνας κατεργάζεται», πῶς δηλαδὴ οἱ μαστόροι αὐτοὶ τοῦ 19ου αἰώνα ὑπηρετήσαν τὰ κείμενα ποὺ τύπωναν, ἀξιοποιώντας μὲ διάφορους τρόπους τὸν κατὰ κανόνα φτωχὸ ἐξοπλισμὸ τους.

Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἀνακοινώσεων γιὰ τὴν πλευρὰ αὐτῆ τοῦ ἔντυπου ἑλληνικοῦ βιβλίου, τὸν τυπογραφικὸ σχεδιασμὸ του δηλαδὴ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐκτέλεσης τοῦ σχεδιασμοῦ αὐτοῦ, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν φαίνεται νὰ παρουσιάζουν πορίσματα ἐν ἐξελίξει ἐρευνῶν, μᾶς δείχνει ἤδη μιὰν ἑλλειψη ὄχι ἀσήμαντη.

Ἄνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς λίγες ἀνακοινώσεις γιὰ τὴν ὄψη τοῦ τυπωμένου ἑλληνικοῦ βιβλίου καὶ τὶς ἄλλες ποὺ πραγματεύονται τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων, τὴν κυκλοφορία, τὴν ὑποδοχὴ καὶ τὴ χρῆση τους, καθὼς καὶ τὴ δράση τῶν ἀνθρώπων ποὺ μὲ διάφορους τρόπους συμμετεῖχαν στὶς διάφορες φάσεις τῆς παραγωγῆς τους, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι στέκονται τρεῖς ποὺ ἀναφέρονται στὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ μιὰ μοναχικὴ καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση μὲ θέμα τὴν σχέση ἀνάμεσα στὸ σχέδιο στοιχειοθεσίας καὶ τὶς ἀναγνωστικὲς πρακτικὲς.

Γιὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα μίλησαν ὁ Denis Rhodes ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ὁ Γιώργος Μαθιόπουλος καὶ ὁ Γρηγόρης Στάθης. Ὁ πρῶτος παρουσίασε διαπιστώσεις ποὺ εἶχε καὶ πολὺ παλαιότερα διατυπώσει γιὰ τὴν πρώτη χρῆση ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων στὴν Ἰσπανία ἀλλὰ καὶ σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ δυτικοευρωπαϊκὲς χῶρες κατὰ τὸν 15ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα. Ὁ δεύτερος μίλησε συνοπτικὰ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν 15ο αἰώνα ὡς σήμερα δείχνοντας καὶ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, γιὰ νὰ καταλήξει στὴν παρουσίαση μιᾶς πολυγλωσσικῆς ψηφιακῆς γραμματοσειρᾶς ποὺ σχεδίασε ὁ ἴδιος γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀνοίξω μιὰ παρένθεση γιὰ νὰ σημειώσω ὅτι καὶ ἐδῶ μᾶς περιμένει δουλειά, ποὺ ἔπρεπε ἀπὸ χρόνια νὰ ἔχει ἀρχίσει καὶ νὰ ἔχει ἀρκετὰ προχωρήσει: Δὲν εἶναι ὥρα τώρα νὰ ἀναφερθῶ ἀναλυτικὰ στὶς ἐργασίες ποὺ ἔχουν γίνε, δὲν μπορῶ ὅμως νὰ μὴν ἐπισημάνω ὅτι ὅσοι ἔχουν μιλήσει γιὰ τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα δὲν ἔχουν μελετήσει τὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ 16ου, 17ου, 18ου καὶ 19ου αἰώνα. Ὅ,τι μᾶς ἔχουν πεῖ στηρίζεται στὴ μελέτη δυτικοευρωπαϊκῶν ἐκδόσεων κλασικῶν ἢ βιβλικῶν κειμένων. Μοναδικὴ ἐξαιρέση ἢ παρουσίαση, ὄχι ὅμως καὶ ἡ μελέτη, τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων τοῦ 16ου αἰώνα ποὺ βρίσκεται σὲ ἓνα κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τῆς Evro Layton, *The sixteenth century greek book in Italy. Printers and publishers for the greek world*, Βενετία 1994. Καὶ δὲν μιλάμε γιὰ ἓνα ζήτημα ποὺ ἀφορᾷ μόνον τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου: Ἀπ' ὅσο ξέρω ὅλοι οἱ σχεδιαστὲς τυπογραφικῶν στοιχείων σὲ ὅλο τὸν κόσμο εἶναι ἐπιμελεῖς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων. «Τὶς καλύτερες ἰδέες μᾶς τὶς ἔχουν κλέψει οἱ παλαιοὶ συνάδελφοι» εἶπε κάποτε ἓνας ἀπὸ τοὺς καλύτερους. Κλείνει ἡ παρένθεση. Ὁ Γρηγόρης Στάθης τέλος, μίλησε γιὰ μιὰν εἰδικὴ κατηγορία τυπογραφικῶν στοιχείων, ἐκείνη τῶν μουσικῶν, ποὺ χαραχτήκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα, προκειμένου νὰ εὐεργετηθεῖ ἀπὸ τὴν τυπογραφία, μὲ ἀρκετὴ κα-

θυστέρηση βέβαια, ἡ ἑλληνικὴ ψαλτικὴ τέχνη. Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ βρίσκει κανεὶς μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς μουσικῆς τυπογραφίας γιὰ τὴν περίοδο 1820-1900, καθὼς καὶ μιὰν ἀπαρίθμηση τῶν χαράξεων μουσικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων, ἀπὸ τὸ 1820 ὡς τὸ 1931.

Ἡ ἄλλη ἀνακοίνωση, αὐτὴ ποὺ τὴ χαρακτηρίσα μοναχικὴ εἶναι τοῦ Μίλτου Πεχλιβάνου, ποὺ ἔχει σὰν τίτλον μιὰ παράδοξη φράση ἀπὸ τὸ *Σχολεῖον τῶν Ντελικάτων Ἐρασιῶν*: «... με τὴν ἀνάγνωσιν ἑνὸς τοιοῦτου ἀκούσματος», καὶ ὑπότιτλον «Πρόδρομος παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὸ βιβλίον τῶν Φώτων». Πρόκειται γιὰ μιὰ πρώτη διαπραγμάτευση ἑνὸς ζητήματος με πολὺ ἐνδιαφέρον, τοῦ πῶς δηλαδὴ μέσω τοῦ σχεδίου στοιχειοθεσίας στὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ ὑπηρετήθηκε ὁ στόχος τῆς διαφοροποίησης στοιχείων τοῦ κειμένου, προκειμένου νὰ σωθεῖ στὸ τυπωμένο βιβλίον κάτι ἀπὸ τὴ ζωντάνια τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ τῶν διαλόγων.

Περνᾶμε τώρα στὶς εἴκοσι τρεῖς ἀνακοινώσεις ποὺ ἀπομένουν, γιὰ τὴν ἀκριβεία εἴκοσι δύο ἀνακοινώσεις καὶ μιὰ παρέμβαση. Τὶς παρουσιάζω κατὰ ομάδες, ἐλπίζω ὄχι πολὺ ἀυθαίρετα σχηματισμένες, ἐξακολουθώντας νὰ παραβιάζω τὴ σειρά με τὴν ὁποία ἐμφανίζονται στὸν τόμον.

Πέντε ἀνακοινώσεις ἀναφέρονται σὲ τυπογράφους, ἐκδότες καὶ τυπογραφεῖα, ὀρισμένες παρουσιάζοντας καὶ τὴν παραγωγὴ τους. Καὶ οἱ πέντε αὐτὲς ἀνακοινώσεις διακρίνονται λιγότερο γιὰ τὴν πρωτοτυπία τους καὶ περισσότερο γιὰ τὴ χρησιμότητά τους, καθὼς παρουσιάζουν εὐσύνοπτα πληροφορίες διάσπαρτες σὲ λιγότερο ἢ περισσότερο δυσεύρετα ἢ δυσπρόσιτα γιὰ διάφορους λόγους βιβλία καὶ ἄρθρα.

Ἡ ἀνακοίνωση τῆς Enro Layton, στὰ ἀγγλικά γραμμμένη, καὶ στηριγμένη στὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιον τοῦ γνωστοῦ μεγάλου βιβλίου της γιὰ τὰ τυπωμένα στὴν Ἰταλία κατὰ τὸν 16ο αἰώνα βιβλία, στὸ ὁποῖο λίγο παραπάνω ἀναφέρθηκα, παρουσιάζει κυρίως τὴ δράση τῶν ἀδελφῶν Nicolini da Sabbio, γνωστῶν γιὰ τὴν συνεργασία τους με τὸν Ἑλληνα ἐκδότη Ἀνδρέα Κουνάδη καὶ γιὰ τὴ μεγάλη συμβολή τους στὴν διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἐντυπων βιβλίων, κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 16ου αἰώνα. Ἰδιαιτέρα προβάλλεται ὁ ρόλος τοῦ πιὸ ἱκανοῦ καὶ πιὸ δραστήριου ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀδελφούς, τοῦ Στέφανου, ποὺ ἦταν περιζήτητος στὴν Ἰταλία σὰν ἐπιδέξιος χαράκτης τυπογραφικῶν στοιχείων.

Στὴν ἀνακοίνωση τῆς Silvia Curi Nicolardi, γραμμμένη στὰ ἰταλικά, βρίσκει κανεὶς μιὰ παρουσίαση τῆς συμβολῆς ἑνὸς ἄλλου Ἰταλοῦ τυπογράφου στὴν παραγωγὴ ἑλληνικῶν βιβλίων, σύγχρονου τῶν ἀδελφῶν da Sabbio, με τοὺς ὁποίους καὶ συνεργάσθηκε ὡς ἐκδότης γιὰ ἕνα διάστημα. Τὸ ὄνομα αὐτοῦ Melchiorre Sessa.

Ὁ Φλορίν Μαρινέσκου καὶ ἡ Maria Rafaila ἔγραψαν στὰ ἑλληνικά μιὰ κατατοπιστικώτατη παρουσίαση τῶν ἐγκατεστημένων στὰ ἐδάφη τῆς σημερι-

νῆς Ρουμανίας τυπογραφείων πού ἐξέδωσαν ἑλληνικά, ἢ καί ἑλληνικά, βιβλία, ἀρχίζοντας ἀπό τὸν 17ο αἰῶνα μὲ τὰ μὴ κερδοσκοπικά ἐκκλησιαστικά ἢ ἡγεμονικά τυπογραφεῖα καὶ φτάνοντας ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ. Οἱ δύο συγγραφεῖς θεωροῦν ὅτι τὰ τυπογραφεῖα αὐτά, πού ξεκίνησαν γιὰ νὰ καλύψουν θρησκευτικές καὶ ἐκπαιδευτικές ἀνάγκες, μὲ τὰ ἑλληνικά βιβλία πού τύπωσαν ἐπέδρασαν εὐεργετικά στὴν ἐξέλιξη τοῦ ρουμανικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως δείχνει ἡ φράση τοῦ Δημοσθένη Ρούσου, πού διάλεξαν γιὰ κατακλείδα τῆς ἀνακοίνωσής τους: «Ἡ ἑλληνικὴ πνευματικὴ κίνηση πραγματοποιοῦσε ἓνα μεγάλο ἐπίτευγμα: ἀπελευθέρωσε τὸν ρουμανικὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τῆ σκλαβιά τοῦ σλαβονισμοῦ, εἰσάγοντας τὶς κλασικὲς σπουδές, καὶ τὸν καθοδήγησε στὰ ὕδατα τῆς ἐπιστήμης τῆς Δύσης».

Προχωρώντας μὲ χρονολογικὴ σειρὰ ἴδρυσης τῶν τυπογραφείων, περνᾶμε στὴν ἀγγλικὰ γραμμένη ἀνακοίνωση τοῦ Max Demeter Peyfuss, γιὰ τὸ πρῶτο σημαντικὸ τυπογραφεῖο τῆς Καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, ἐκεῖνο πού ἰδρύθηκε τὸ 1731 στὴ Μοσχόπολη τῆς Βορείου Ἡπείρου. Μὲ εὐσύνοπτο τρόπο παρουσιάζει ὁ ἐρευνητῆς ὅσα ἔγραψε στὸ γνωστὸ βιβλίο του *Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769: Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Βιέννη 1989 (2ῃ ἔκδοση 1996). Ἡ ἀνακοίνωση εἶναι χρήσιμη γιὰ ὅσους δὲν διαβάζουν γερμανικά, ἀν καὶ τὸ θέμα ἔχει ἐδῶ καὶ χρόνια ἐπαρκῶς καλυφθεῖ ἀπὸ τὸν Γιῶργο Μπῶκο, στὸ βιβλίο του *Τὰ πρῶτα ἑλληνικά τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς Καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς (1627-1827)*, Ἀθήνα 1998.

Τελευταία ἀνακοίνωση σχετικὴ μὲ τυπογραφεῖα καὶ τυπογράφους καὶ ἐκδότες ἐκείνη τοῦ Δημήτρη Παυλόπουλου μὲ τίτλο «Ἐκδοτικοὶ οἴκοι στὴν Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰῶνα», στηριγμένη σὲ δημοσιευμένο ἐκτενέστερο σχετικὸ κείμενό του, στὸ ὁποῖο καὶ παραπέμπει, ὑπερβολικὰ συνοπτικὴ καὶ γι' αὐτὸ χρήσιμη μόνον ὡς συνοπτικὴ ἀπογραφή καὶ ἀφετηρία.

Μετὰ τοὺς τυπογράφους καὶ τοὺς ἐκδότες ἐρχόμαστε στὰ βιβλία, καὶ μάλιστα τὰ κρατᾶμε ἀνοιχτά, γιὰ νὰ σχηματισθοῦν ομάδες μὲ βάση τὸ περιεχόμενο, νὰ καταγραφοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν ὀρισμένα χαρακτηριστικά τους. Ἐξὶ ἀνακοινώσεις μᾶς μιλοῦν γιὰ ἕξι σύνολα βιβλίων καὶ ἐκδόσεων.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, καρπὸς πολὺχρονης ἀναστροφῆς μὲ τὸ ἀντικείμενο καὶ βαθειᾶς γνώσης, ἀναφέρεται στὸ ζήτημα τῆς συγκρότησης τοῦ Ἀνθολογίου καὶ τῆς Ἐνιαυσίου Βίβλου, τῶν βασικῶν δηλαδὴ συλλογῶν λειτουργικῶν κειμένων, τῶν ἐκκλησιαστικῶν «πολυβιβλίων» ὅπως τὰ ὀνομάζει ὁ συγγραφέας. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν βιβλίων αὐτῶν, τόσο στὴν συντήρηση καὶ τὴν τόνωση τῆς πίστεως καὶ τῆς θρησκευτικότητος, ὅσο καὶ στὸν ἀλφαριθμητισμὸ καὶ τὴ διατήρηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, δὲν εἴμαστε ἀκόμα ἔτοιμοι νὰ μιλήσουμε, διαισθανόμεστε ὅμως ὅτι θὰ ἦταν σημαντικὴ, καθὼς αὐτὰ εἰδικὰ τὰ βιβλία συντρόφευαν τοὺς χρήστες στὶς θρησκευτικὲς τελετὲς ὁλόκληρου τοῦ ἔτους, σὲ μιὰν ἐποχὴ πού ἡ λατρεία ἀποτελοῦσε τὴ σπουδαιότερη γε-

νικευμένη μορφή ἔκφρασης τῆς κοινωνικότητας καὶ τῆς παρουσίας στὴ δημόσια σφαίρα.

Θρησκευτικά, ὄχι ὁμως ὅλα λειτουργικά, εἶναι καὶ τὰ βιβλία στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ Πηνελόπη Στάθη: Τὰ «τουρκογραιικὰ» ὅπως τὰ ὀνομάζει, «καρμανλίδικα» ὅπως μᾶς εἶναι πιὸ γνωστά, τὰ γραμμένα δηλαδή στὴν τουρκικὴ γλώσσα καὶ τυπωμένα μὲ ἑλληνικούς χαρακτήρες βιβλία, πού προορίζονταν γιὰ τοὺς τουρκόφωνους ὀρθόδοξους χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς. Εἰδικότερα παρουσιάζει καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὰ κίνητρα πού ὀδήγησαν στὴ συγγραφή καὶ τὴν ἔκδοσή τους, ἐκεῖνα πού ὀφείλουμε στὴ ζέση καὶ τὴν δράση τοῦ Σεραφεὶμ Ἀτταλειάτη, πού ἦταν συγγραφέας, συμπιλητής, ἐπιμελητής ἀλλὰ καὶ ἐκδότης καρμανλίδικων βιβλίων, καὶ ἔχει στὸ βιογραφικὸ του, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση, μιὰ λεπτομέρεια ἀξιοπρόσεκτη γιὰ ὅσους μελετοῦν τὶς χρήσεις τοῦ βιβλίου καὶ μάλιστα τὶς ἀκραῖες: Μητροπολίτης Ἀγκύρας ὢν καὶ ἱερουργώντας, ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἐκνευρίσθηκε τόσο πολὺ μὲ ἓναν διάκονο, ὥστε τοῦ ἔφερε στὸ κεφάλι τὸ βαρὺ ἐπαργυρωμένο εὐαγγέλιο πού κρατοῦσε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ξεψυχήσει ὕστερα ἀπὸ λίγο ἐκεῖνος ὁ δυστυχής.

Ἡ ἀνακοίνωση τῆς Caterina Carpinato ἀπὸ τὴν Ἰταλία, στὰ ἑλληνικὰ γραμμένη, ἀναφέρεται στὰ δίγλωσσα ἰταλοελληνικὰ λεξικά πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν 16ο ὠς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ παρουσιάζει κυρίως ἓνα ἄκρως ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ διασκεδαστικὸ ὕλικὸ διαλόγων, πού ἀποτελοῦν πολὺτιμες μαρτυρίες γιὰ τὴν προφορικὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς. Σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις οἱ ἐκδότες ἀξιοποιοῦσαν τοὺς διαλόγους αὐτοὺς γιὰ νὰ διαφημίσουν τὰ βιβλία τους.

Λεξικά ἐπίσης ἀλλὰ σὲ ἄλλο κλίμα καὶ σὲ ἄλλο χῶρο, καθὼς καὶ μεταφράσεις θὰ βροῦμε στὴν ἀνακοίνωση τῆς Ἀλεξάνδρας Σφοῖνη, λεξικά καὶ μεταφράσεις πού σχετίζονται μὲ τὸ σπουδαῖο ζήτημα τῆς γαλλικῆς γλωσσομάθειας στὰ χρόνια τοῦ διαφωτισμοῦ. Ποιοὶ καὶ πῶς ἔγραψαν καὶ ἐξέδωσαν γαλλοελληνικὰ λεξικά, σὲ ποῖο βαθμὸ ἀπὸ ἔκδοση σὲ ἔκδοση ἀνανεωνόταν τὸ λεξιλόγιο, πόσο ἐπιτυχημένα ἀπέδιδαν οἱ μεταφραστές μὲ τὶς ἐπιλογές τους τὸ πνεῦμα τοῦ πρωτότυπου κειμένου, εἶναι ἐρωτήματα πού τίθενται σὲ ἓνα πλαίσιο τὸ ὁποῖο εἶχε διαγράψει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς μὲ τὴ φράση πού κλείνει τὴν ἀνακοίνωση: «Εἶναι ὠραῖο νὰ παρακολουθεῖ κανεὶς τὸν Ἑλληνισμό πού προσπαθεῖ μέσα ἀπὸ λεξιλογικὲς μεταβολές νὰ ἐκφράζει τὶς ἀλλοιώσεις τὶς ὁποῖες παρουσιάζει ἡ κοινωνικὴ του δομὴ».

Μεταφράσεις τυπωμένες τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἔχει μελετήσει καὶ ἡ Στέση Ἀθήνη, εἰδικότερα στὸ χῶρο τῆς ἀφηγηματικῆς πεζογραφίας. Στὴν ἀνακοίνωσή της ἐξετάζει τὸ βαθμὸ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴ μετάφραση ἐπηρέασαν τὴν διαμόρφωση τῆς σελίδας τίτλου τῶν σχετικῶν βιβλίων. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια πῶς τὴν ἐπηρέασαν ὄχι ὡς πρὸς τὴν τυπογραφικὴ

μορφή ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν πληροφοριῶν ποὺ περιελάμβανε καὶ ὡς πρὸς τὴν διατύπωση τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν.

Καὶ ἡ Catja De Herd ἀπὸ τὸ Βέλγιο γιὰ βιβλία μὲ μεταφράσεις μίλησε, ἀλλὰ γιὰ νεοελληνικὲς μεταφράσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων καὶ μάλιστα σὲ μιὰν ἐποχὴ τὴν ὁποία γνωρίζουμε πολὺ λίγο, δηλαδὴ τὴν τελευταία τεσσαρακονταετία τοῦ 19ου αἰῶνα. «Πρὸς μιὰ πρώτη χαρτογράφηση» εἶναι ὁ σεμνὸς ὑπότιτλος αὐτῆς τῆς ὥραίας ἀνακοίνωσης ποὺ ἀπαντᾷ σὲ κρίσιμα ἐρωτήματα: Ποιὰ εἶναι ἡ κοινωνικὴ προέλευση καὶ ἡ μόρφωση αὐτῶν ποὺ μεταφράζουν, ποιοὺς συγγραφεῖς καὶ ποιὰ ἔργα ἐπιλέγουν, ποιὰ εἶναι τὰ κίνητρά τους, σὲ ποιὲς κατηγορίες ἀναγνωστῶν ἢ χρηστῶν ἀπευθύνονται, ποιὰ στάθηκε ἡ τύχη τῶν βιβλίων τους.

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ τόμου θὰ βρεῖ καὶ τέσσερις ἀνακοινώσεις ποὺ παρουσιάζουν πλευρὲς τῆς συγγραφῆς, τῆς χρηματοδότησης ἢ τῆς τύχης ἰσαριθμῶν βιβλίων μὲ κάποιον ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον. Τὸ παλαιότερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ βιβλία παρουσίασε ὁ γράφων. Πρόκειται γιὰ ἓνα βιβλίον ἄγνωστο ὡς τώρα, πολὺ σπάνιο καὶ πολὺ παράξενο, γιὰ μιὰ δίγλωσση μέθοδο ἐκπαίδευσης μονάδων πεζικοῦ, τυπωμένη στὰ ἰταλικά καὶ στὰ νέα ἑλληνικά τὸ 1634 στὴν Ἰταλία. Παρουσιάζονται στὴν ἀνακοίνωση τὰ περιεχόμενα καὶ οἱ βασικὲς πλευρὲς τοῦ ἀσυνήθιστου τυπογραφικοῦ σχεδίου, ἐρμηνεύονται οἱ συγγένειες μὲ τὰ ἀρχαιοελληνικά ἐγχειρίδια στρατιωτικῆς τακτικῆς καὶ καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ σκοπιμότητα τῆς νεοελληνικῆς ἐκδοχῆς τοῦ κειμένου.

Τὸ δεύτερο βιβλίον εἶναι ἡ δεύτερη ἐκδοση, στὸ Λονδίνο τὸ 1703, τῆς μεταφρασμένης ἀπὸ τὸν Μάξιμο Καλλιουπολίτη Καινῆς Διαθήκης, ἐκδοση ποὺ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλεια ἑνὸς παράξενου Μυτιληνιοῦ, ὁ ὁποῖος ἔγραψε καὶ ἓναν τολμηρὸ πρόλογο, προκαλώντας τὴν μῆνιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ὁ Ulrich Moennig ἀπὸ τὴ Γερμανία, βρῆκε καὶ παρουσιάζει στὴν ἀνακοίνωσή του ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸ κόστος τῆς ἐκδοσης καὶ κυρίως γιὰ τὸν μηχανισμό τῆς χρηματοδότησης, ποὺ συγκρότησαν Ἕλληνοι καὶ Γερμανοὶ εὐσεβιστές.

Τὸ τρίτο βιβλίον, τυπωμένο τὸ 1801 εἶναι ἡ μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη *Λογικὴ* τοῦ Κοντιγιάκ. Ἡ ἀνακοίνωση τῆς Νάσιας Γιακωβάκη ἀποτελεῖ μιὰ μελέτη ὑποδειγματικὴ γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ καλὸτυχα βιβλία τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. Μὲ τρόπο πειστικὸ ἐρμηνεύει κυρίως τὴν ἐπιλογή τοῦ συγκεκριμένου βιβλίου ἀπὸ τὸν Φιλιππίδη καὶ τίς γλωσσικὲς ἐπιλογὲς αὐτοῦ τοῦ παράξενου διανοομένου.

Μὲ τὸ τέταρτο βιβλίον περνᾶμε σὲ ἄλλη ἐποχὴ καὶ ἄλλες συνθήκες. Ἐχεῖ ἰδρυθεῖ τὸ ἑλληνικὸ κράτος, ἔχει σχηματισθεῖ τὸ κρατικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα καὶ χρειάζονται «ὁμοίομορφα» σχολικὰ βιβλία. Ὁ Δαυὶδ Ἀντωνίου μὲ τὴν ἀνακοίνωσή του μᾶς περιγράφει τίς ἀντιδράσεις ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερομένους στὴν ἐπιβολὴ ἀπὸ τὴν πολιτεία αὐτῶν τῶν «ὁμοίομορφων βι-

βλίων», χρησιμοποιώντας ὡς παράδειγμα τὴν ἔκδοση καὶ τὶς ἐπανεκδόσεις τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Γεωργίου Γεναδίου.

Σημαντικὲς καὶ πρωτότυπες συμβολὲς στὴ μελέτη τῆς παραγωγῆς, τῆς διακίνησης καὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν βιβλίων, καθὼς καὶ τῆς ὑποδοχῆς τους ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἀποτελοῦν οἱ τρεῖς ἀνακοινώσεις, στὶς ὁποῖες θὰ ἀναφερθῶ τώρα ἐν ὀλίγοις.

Ἡ πρώτη, τῆς Εἰρήνης Παπαδάκη, μᾶς δίνει ἐπεξεργασμένα στοιχεῖα πολυτιμότερα, ὅσο καὶ ἐντυπωσιακά, γιὰ τὰ τραβήγματα καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων εὐρείας κυκλοφορίας στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, μετὰ βάση τὴ σωζόμενη ἀπογραφή τῶν βιβλίων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀποθήκη τοῦ Χιώτη συγγραφέα, ἐκδότη καὶ χονδρεμπόρου βιβλίων Μανόλη Γλυζούνη μετὰ τὸ θάνατό του.

Μὲ τὶς ἄλλες δύο ἀνακοινώσεις μεταβαίνουμε στὸν 19ο αἰώνα. Ἡ μία, τοῦ Ἀλέξη Πολίτη, ἡ ὁποία ἔχει σὰν ἀπώτερο στόχο νὰ διερευνήσει τὶς διαστρωματώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, παρουσιάζει τὴν ἐκδοτικὴ καὶ βιβλιοπωλικὴ δραστηριότητα καὶ τὶς στρατηγικὲς τοῦ Σαμίου βιβλιοπώλη καὶ ἐκδότη Ἐμμανουὴλ Γεωργίου ποὺ δούλεψε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1852 ὡς τὸ 1864. Μεθοδικός, ὅπως δείχνει ἡ κίνησή του νὰ ἐκδῶσει ἓνα πληροφορικὸ βιβλιοπωλικὸ περιοδικὸ φυλλάδιο, συντηρητικὸς ὡστόσο καὶ ὄχι τολμηρὸς ὡς ἐπιχειρηματίας, ὁ Γεωργίου παρουσιάζεται μέσα ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν βιβλίων ποὺ ἐξέδιδε καὶ διακινοῦσε, νὰ ἀπευθύνεται «στὸ μέσο κοινό, τὴ χαμηλὴ ἀστικὴ τάξη».

Τὴν πολυτιμὴ μαρτυρία τῶν ἑλληνικῶν βιβλιοπωλικῶν καταλόγων κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα ἐντοπίζει καὶ ἐπικαλεῖται στὴν ἀνακίνωσή της ἡ Μαρία Μαθιοῦδάκη, προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ γιὰ ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο καὶ κρίσιμο διάστημα τὴν τύχη ἐκείνων τῶν βιβλίων ποὺ διακινοῦνταν μέσω τῶν βιβλιοπωλείων. Καὶ σύμφωνα μετὰ τὴ μαρτυρία αὐτὴ οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν διάβαζαν πρωτότυπη ἑλληνικὴ ποίηση ποὺ προσφερόταν σὲ ἀφθονία, ἀλλὰ προτιμοῦσαν τὴν πεζογραφία, καὶ μάλιστα τὴ μεταφρασμένη.

Καὶ τώρα, ἀνακοινώσεις ποὺ μᾶς δείχνουν τὰ βιβλία ἤδη ἀγορασμένα, στὰ χέρια τῶν ἀναγνωστῶν-χρηστῶν. Τρεῖς τέτοιες ἀνακοινώσεις ἔχουμε. Ἡ μία, τῆς Κατερίνας Ζαρίδη, μᾶς περιγράφει τὶς φτωχὲς, μικρὲς συλλογὲς ἐνὸς ἱερομονάχου καὶ δύο μοναστηριῶν στὴν Κέρκυρα τοῦ 16ου αἰώνα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ ἔντυπα συνυπῆρχαν μετὰ τὰ χειρόγραφα, καὶ γι' αὐτὸ χρειαζόταν αὐτὸς ποὺ τὰ κατέγραφε νὰ σημειώνει σὲ κάθε βιβλίο ἂν εἶναι «παλαιὸν» ἢ ἂν εἶναι τῆς «στάμπας».

Ἐντυπωσιακὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνει στὴ δική του, ἀγγλικὰ γραμμένη, ἀνακίνωση ὁ Michael Jeffreys, γιὰ τὴν ἀπροσδόκητη παρουσία σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἑλληνικῶν λειτουργικῶν βιβλίων τοῦ 17ου αἰώνα, μερικῶν μάλιστα ἀθισαύριστων ἐκδόσεων, ἀγορασμένων τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκδόσῆς τους, σὲ

ἐπισκοπικὲς βιβλιοθήκες τῆς Ἀγγλίας. Πειστικὰ ὁ ἐρευνητὴς ἐρμηνεύει τὴν παρουσία τῶν βιβλίων αὐτῶν, συσχετίζοντάς τα μὲ τὶς ἀναζητήσεις τῆς λατρευτικῆς αὐθεντικότητας ἐκ μέρους σημαντικῶν στελεχῶν τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ ἔχει καὶ μιὰ ἄλλη ἐνδιαφέρουσα πλευρά, καθὼς ἀναφέρεται στὶς δυνατότητες ποὺ προσφέρει καὶ στοὺς ἱστορικοὺς τοῦ βιβλίου ἡ ὑπολογιστικὴ τεχνολογία καὶ τὸ διαδίκτυο.

Ἡ τρίτη ἀνακοίνωση ἀφορᾷ στὴ συγκρότηση καὶ τὴν τύχη μιᾶς ἐπαρχιακῆς σχολικῆς βιβλιοθήκης στὴ Θεσσαλία τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα. Μὲ τὴ γνωστὴ μεθοδικότητά του ὁ Κώστας Λάμπας, βασισμένος στὰ στοιχεῖα ποὺ δίνουν τέσσερις παλιοὶ κατάλογοι τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Τσαρίτσανης καὶ σὲ μιὰ καταγραφή τῶν σήμερα σωζομένων, μᾶς δείχνει πῶς συγκροτήθηκε ἡ ἀξιόλογη αὐτὴ καὶ πρωτοποριακὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συλλογῆ, καθὼς καὶ τότε καὶ πῶς ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ λειτουργικὸ ἐξάρτημα τοῦ σχολείου, γιὰ νὰ καταλήξει σιγὰ σιγὰ σὲ προγονικὴ παρακαταθήκη καὶ κειμήλιο.

Ἐνα ζήτημα ποὺ δὲν ἔθιξε καμία ἀνακοίνωση, ἴσως γιὰτὶ περιμέναμε ὅλοι κάποια στιγμή ὅλα τὰ σχετικὰ ἀπὸ τὸν ταχύτερο σκυταλοδρόμο τῆς ομάδας, ὅπως τὸν χαρακτήρισε πρὸ ὀλίγου ἡ κυρία Δρούλια, τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ, ποὺ δυστυχῶς δὲν βρίσκεται πιά ἀνάμεσά μας, εἶναι τὸ ζήτημα τῆς χρηματοδότησης τῶν ἐκδόσεων μὲ τὸ σύστημα τῶν συνδρομητῶν. Ὡστόσο μᾶς τὸ θύμισε ὁ Βασίλης Κρεμμυδᾶς μὲ μιὰ παρέμβαση, στόχος τῆς ὁποίας εἶναι νὰ θέσει τὸ παράλληλο ζήτημα τῶν διόδων διάχυσης τῶν διαφημιστικῶν προσκλήσεων γιὰ ἐγγραφή συνδρομητῶν. Τὰ τεκμήρια ποὺ ἔδωσαν τὴν ἀφορμὴ σχετίζονται μὲ τὴν ἐπιστράτευση μιᾶς πολιτικῆς αὐθεντίας, τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη, γιὰ νὰ προωθηθεῖ ἓνα νομικὸ βιβλίο ποὺ ἔγραψε ὁ Μηνᾶς Μηνωίδης στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1830.

Κράτησα γιὰ τὸ τέλος μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πρωτότυπες καὶ πλουσιότερες ἀνακοινώσεις, αὐτὴ τοῦ Ἰταλοῦ συναδέλφου Letterio Augliera, γραμμὴν στὰ ἑλληνικά: «Ἑλληνες καὶ ἑλληνικὰ βιβλία στὰ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλολογικὰ περιοδικὰ τῆς Βενετίας τοῦ 18ου αἰώνα». Ἀφενὸς δὲν ταίριαζε θεματικὰ μὲ καμία ἄλλη καὶ ἀφετέρου περιέχει μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ἓνα ἐρώτημα ποὺ θεωρήσα ὅτι ἦταν καλὸ γιὰ τὸ τέλος. Στὸ περιθώριο τῆς διαπραγματεύσεως τοῦ θέματός του γιὰ τὸ ὅποιο θὰ μιλήσουμε στὴ συνέχεια, ὁ Augliera βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ μᾶς δώσει ἄγνωστές μας ἢ τέλος πάντων ἀναξιοποίητες εἰδήσεις γιὰ τρεῖς ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες ἀπόπειρες. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ στὴν ἴδρυση τυπογραφείου στὸ Ναύπλιο τὸ 1699, ἡ δευτέρη μιὰν ἀποτυχημένη προσπάθεια γιὰ ἐκδοσὴ τὸ 1737 στὸ τυπογραφεῖο Βόρτολι ἐνὸς ἑλληνικοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ, στὸ ὅποιο θὰ δημοσιεύονταν μεταφρασμένες γαλλικὲς νουβέλες, καὶ ἡ τρίτη τὴν ἴδρυση τυπογραφείου στὴν Κέρκυρα τὸ 1740.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ κύριο θέμα τῆς ἀνακοίνωσης, ὁ Ἰταλὸς συναδέλφος μᾶς ἄνοιξε ἓνα παράθυρο ποὺ δὲν ξέραμε, τουλάχιστον ἐγὼ δὲν ἤξερα, ὅτι ὑπάρχει.

Μᾶς μίλησε γιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ μποροῦσε νὰ σχηματίσει τὸν 18ο αἰώνα ἓνας ἀναγνώστης τῶν περιοδικῶν τῆς Βενετίας γιὰ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία ποὺ ἐκδίδονταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, διαβάζοντας τὶς ὄχι λίγες ἀναγγελίες ἐκδόσεων καὶ βιβλιοπαρουσιάσεις ποὺ φιλοξενοῦσαν αὐτὰ τὰ ἰταλικὰ περιοδικά. Μιλώντας γιὰ τὰ βενετσιάνικα περιοδικὰ ὁ Augliera ἀναφέρθηκε σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ βενετικοῦ περιοδικοῦ τύπου, τὸν Κερκυραϊκῆς καταγωγῆς Ἄγγελος Καλογεράς, τοῦ ὁποῦλου πέντε ἕξι ἰταλικά δημοσιεύματα περιλαμβάνονται στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Ὁ Καλογεράς εἶχε γεννηθεῖ στὴν Πάντοβα ἀπὸ πατέρα Κερκυραῖο καὶ μητέρα γαλλικῆς καταγωγῆς, νέος πολὺ εἶχε ἐνταχθεῖ στὴν μοναστικὴ ἀδελφότητα τῶν Καμαλδολέζων Βενεδικτίνων καὶ ἀναδείχθηκε σὲ μορφὴ ἐξέχουσα τῆς ἰταλικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἦταν γιὰ 36 χρόνια ἐπιθεωρητὴς ἐκδόσεων, δηλαδὴ γνώριζε τὰ πάντα γιὰ τὰ βιβλία ποὺ τυπώνονταν στὴ Βενετία. Σὲ κανένα ὥστόσο ἀπὸ τὰ περιοδικὰ του καὶ σὲ καμία ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του δὲν ἐμφανίζεται οὔτε ἓνας τίτλος ἑλληνικοῦ βιβλίου, οὔτε ἓνα ὄνομα Ἑλληνα λογίου. Καὶ ἀναρωτιέται ὁ Augliera: «Τὸ νὰ ἔχει κάποιος Ἑλληνα πατέρα ἢ ἑλληνικὸ ἐπώνυμο εἶναι λόγος ἐπαρκῆς γιὰ νὰ συμπεριληφθεῖ στὴ *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* τοῦ Σάθα ἢ στὴν *Bibliographie Hellénique* τοῦ Legrand;» Αὐτὴ εἶναι μιὰ καλὴ ἐρώτηση, ποὺ μαζί μὲ ἄλλες παρόμοιες δὲν ἤμασταν ἔτοιμοι νὰ ἀπαντήσουμε στὸ συνέδριο, δὲν ἤμασταν ἔτοιμοι δηλαδὴ νὰ ὀρίσουμε αὐτὸ ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ θέμα τοῦ συνεδρίου: Τὸ ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίον.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ

Με τὴν δική μου παρέμβαση θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω κάποια ἀπὸ τὰ θέματα τῶν προοπτικῶν τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου. Θὰ ἀρχίσω ὅμως μὲ μικρὴ ἀναφορά στὸ Συνέδριο καὶ στὰ Πρακτικά του, συμπληρώνοντας ἢ καὶ ἐπαναλαμβάνοντας ἐν μέρει κάποιες ἀπαραίτητες ἐπισημάνσεις.

Ὅσο μὲ ἀφορᾷ, τὸ Συνέδριο εἶναι μιὰ ἀπὸ τις πολὺ θετικὲς ἐμπειρίες τῆς ἐπαγγελματικῆς μου ζωῆς, ἂν δικαιούμαι νὰ μιλῶ γιὰ ἐπαγγελματικὴ ἀντιμετώπιση, ἀφοῦ δὲν μπόρεσα οὔτε αὐτὴ τὴ φορά νὰ ἀντιμετωπίσω ψύχραιμα τὰ στάδια τῆς ὀργάνωσης καὶ νὰ τὸ πάρω ἀπόφαση ὅτι τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ὀργανωτικῆς προσπάθειας στὸ τέλος δὲν εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τις δυνατότητες τῶν παραγόντων της: τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τῆς κατάστρωσης τῆς θεματικῆς, τῆς γραμματειακῆς διεκπεραίωσης, τῆς χορηγικῆς στήριξης, τῶν χώρων διεξαγωγῆς, τῶν ἐπιστημονικῶν ἱκανοτήτων καὶ ἐτοιμοτήτων τῶν συνέδρων κυρίως καὶ τῶν ἐκδοτικῶν καὶ βιβλιοδετικῶν ἐπιδόσεων. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες ἔφεραν τὸ καλὸ ἀποτέλεσμα ποὺ σήμερα χαιρόμαστε. Τὸ ὥσπου νὰ τὸ δεῖς νὰ ὀλοκληρῶνεται, ἄς τὸ ἀφήσουμε...

Νὰ θυμηθοῦμε ὅμως ὅτι τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν ὀργάνωση τὴν εἶχε ὁ φίλος μας Κώστας Στάικος, ποὺ σὲ λίγο θὰ μᾶς πεῖ ἂν μετάνιωσε γι' αὐτὴ του τὴν ἰδέα. Νὰ σημειώσω πάντως ὅτι, πέραν τῆς δικῆς του ἐμπλοκῆς καὶ τῶν ἐμπνεύσεών του, χρειάστηκε νὰ κινητοποιήσῃ γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν ἐκδοση τὸ προσωπικὸ τῆς ΚΟΤΙΝΟΣ Α.Ε. ἀλλὰ καὶ τοῦ δικοῦ του γραφείου.

Τὸ Εὐρωπαϊκὸ Πολιτιστικὸ Κέντρο Δελφῶν καὶ ὁ Διευθυντὴς του Βασίλης Καρασμάνης υἱοθέτησαν τὴν πρότασή μας καὶ τὸ Συνέδριο, ὡς φιλοξενούμενο, εὐεργετήθηκε ἀπὸ τὴν ὀργανωτικὴ ἐμπειρία τοῦ Κέντρου καὶ τὴν χρῆση τῶν ἐγκαταστάσεών του στοὺς Δελφούς. Ὑπεύθυνος ἀπὸ πλευρᾶς τοῦ Κέντρου ἦταν ὁ ἐπιστημονικὸς συνεργάτης του Περικλῆς Σπάτουλας.

Ὁ Δημήτρης Κοντομηνᾶς, Πρόεδρος τοῦ Ὁμίλου INTERAMERICAN ἔγινε χορηγὸς καὶ αὐτῆς τῆς προσπάθειας ἐπιβεβαιώνοντας ἄλλη μιὰ φορά ὅτι εἶναι φίλος τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ βιβλίου.

Ἀπὸ τοὺς 60 περίπου συναδέλφους, ξένους καὶ Ἕλληνες ποὺ πῆραν τὴν ὀργανωτικὴ ἐγκύκλιο τοῦ Συνεδρίου, 47 ἀπάντησαν θετικὰ καὶ οἱ τίτλοι τῶν

ἀνακοινώσεων τους ἀναγράφονται στὸ Πρόγραμμα τοῦ Συνεδρίου. Στους Δελφοὺς ἔφτασαν τελικὰ 43, ἀλλὰ τὰ κείμενα 5 ἀνακοινώσεων πού ἔγιναν δὲν κατατέθηκαν στὰ Πρακτικά, ὅπου τυπώθηκαν 37 ἀνακοινώσεις καὶ 5 κείμενα τῆς ἐναρκτήριας καὶ τῆς καταληκτήριας Συνεδρίας τῶν ὀργανωτῶν καὶ τοῦ προέδρου τῆς Ἐναρκτήριας Συνεδρίας Βασίλη Κρεμμυδά.

Ὁ Δημήτρης Θάνας ἀνέλαβε τὴν τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια τῶν Πρακτικῶν καὶ τῆ σύνταξη τοῦ εὔρετηρίου. Τὸ τυπογραφεῖο *Μανούτιος* τῆς ΚΟΤΙΝΟΣ Α.Ε. ἀνέλαβε τὴ στοιχειοθεσία στὴ μονοτυπία (Γιάννης καὶ Βάσω Παληβογιάννη), τὶς διορθώσεις καὶ τὴ σελιδοποίηση (Μανόλης Περράκης) καὶ τὴν ἐκτύπωση (Γιῶργος Τσάμος) μετὰ τὴ γενικὴ ἐπίβλεψη τοῦ Χρίστου Μανουσαρίδη καὶ ἀποτέλεσμα πρὸς δόξαν τῆς παλαιᾶς καὶ παραδειγματισμὸ τῆς καινῆς τυπογραφίας. Τὸ βιβλίον στάχωσε ὁ Βασίλης Κυπραῖος.

Οἱ εὐχαριστίες μας εἶναι πολλές, γιὰ ὅλους.

Ἄς ἔλθουμε στὴ διατύπωση τῶν λίγων ἐπισημάνσεων γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου. Δὲν πρόκειται γιὰ προβλέψεις ἀλλὰ γιὰ προοπτικὲς ἴσως, πού στηρίζονται ἀρκετὰ νομίζω στὰ κατορθωμένα τοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου καὶ τὶς δυνατότητες τῆς κοινότητάς μας στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Καλὸ θὰ ἦταν βέβαια νὰ στηριζόταν σὲ κάποιον σχεδιασμὸ μετὰ ἀντίστοιχα ἐρευνητικὰ καὶ ἐκδοτικὰ προγράμματα.

Οἱ σπουδὲς γιὰ τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον στηρίχτηκαν κυρίως στὴ μεγάλη ἀπογραφικὴ ὑποδομὴ, πού δημιουργήθηκε μετὰ τὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, ἡ ὁποία ἐπὶ 120 χρόνια ἐκδίδεται καὶ συνεχῶς πλουτίζεται. Ἀπὸ τὸν Émile Legrand ὡς τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ. Οἱ ἀλλεπάλληλες συμβολὲς ἔγιναν χρηστικότερες χάρις σὲ λογῆς εὔρετήρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρουμε τὴν πολυδύναμη ἀλφαβητικὴ ἀνακατάταξη τῶν τίτλων τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, 1466-1800, πού μᾶς χάρισε ὁ Θωμᾶς Παπαδόπουλος. Γιὰ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο φαίνεται νὰ ὑπάρχει ὀλοκληρωμένον ἠλεκτρονικὸν εὔρετήριον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι προσιτὸν στὴν ἔρευνα.

Κάθε μορφῆς εὔρετήριον δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ἐρευνητὴν νὰ προσεγγίσει μετὰ διάφορους τρόπους τὸ ἀπογραφικὸν ὑλικὸν καὶ στὴν περίπτωσή μας τὸ σύνολον τῆς βιβλιακῆς παραγωγῆς κάθε περιόδου. Ἀλλὰ ἡ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία καὶ τὰ εὔρετήριά της, ἔχουν συνταχθεῖ μετὰ διαφορετικὰς βιβλιογραφικὰς ἀρχὰς καὶ παρόλο πού ὅλες κατατείνουσι στὸ νὰ ἀποκτηθεῖ ἓνα πλῆρες corpus, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἄνισον καὶ προβληματικόν. Ὅλα αὐτὰ ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἀπραξία ὡς πρὸς τὶς συνολικὰς προσεγγίσεις τῆς βιβλιοπαραγωγῆς καὶ καθὼς οἱ φιλόλογοι δὲν φαίνεται ἀκόμα νὰ ἀποκτήσαμε καλὰς σχέσεις μετὰ τοὺς ἀριθμοὺς, δὲν διαθέτομε συνολικὰ ἐπεξεργασμένα στοιχεῖα ἐνημερωμένα καθὼς οἱ ὀρισμοὶ καὶ οἱ ὀριοθετήσεις τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὸ ἑλληνικὸν βιβλίον διαφέρουσι καὶ οἱ βιβλιογραφίσεις πολλῶν ἀγνώστων ἐκδόσεων τὰ τελευταῖα 40 χρόνια ἀνέτρεψαν πολλὰς φορὰς τὰ δεδομένα. Ἔτσι ξεπεράστηκαν τὰ ἐπεξεργασμένα στα-

τιστικά στοιχεῖα πού δημοσίευσαν ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ τὸ 1973 καὶ ὁ Χρῖστος Πατρινέλης τὸ 1989. Ἐξάιρεση ἀποτελεῖ ἡ περίοδος 1801-1820 γιὰ τὰ βιβλία καὶ τὰ φυλλάδια, πού καλύπτεται ἀπὸ τὴν μνημειώδη Βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ. Ἴδου λοιπὸν ἓνα τόσο σημαντικὸ αἰτούμενο, πού θὰ μπορούσε κάποιος ἐρευνητικὸ ἔργο νὰ τὸ καλύψει παρέχοντας ἠλεκτρονικὰ ἔγκυρες καὶ ἀνανεούμενες στατιστικὲς σειρὲς καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν πληρέστερη πηγῆ-σειρὰ πού διαθέτουμε. Ἄς ἐλπίσουμε νὰ βρεθοῦν οἱ τολμηροί, γιατί μιὰ δευτέρη σκέψη ἀποκαλύπτει ὅτι γιὰ νὰ ἐκτελεσθεῖ ἓνα τέτοιο ἔργο πρέπει νὰ ἀναψηλαφηθοῦν ὅλα τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα δύο αἰῶνων καὶ νὰ δοθοῦν ὀρισμοὶ καὶ νὰ θεσπιστοῦν κανονισμοὶ κατηγοριοποίησης τῆς βιβλιακῆς παραγωγῆς ὥστε τὰ στοιχεῖα τῆς νὰ γίνουν σταθμητά. Ἐνα ἢ περισσότερα βήματα πρὶν φτάσουμε στὸν ὑπολογιστὴ ἔχουμε ἀνάγκη ὀρισμῶν καὶ κατηγοριοποιήσεων. Μπροστὰ στὶς δυσκολίες ἄς μὴν κάνουμε τὸ λάθος τῆς ἐπιλογῆς τῶν ριζικῶν λύσεων καὶ καταλήξουμε ὅτι προϋπόθεση γιὰ τὴ στατιστικὴ προσέγγιση εἶναι ἡ δευτέρη ἔκδοση τοῦ συνόλου τῆς Βιβλιογραφίας, μὲ δευτέρες αὐτοψίες, συμπληρώσεις καὶ ἀναθεωρήσεις, γιατί τότε εἶναι σὰ νὰ σπρώχνουμε τὸ ἐπεῖγον αἴτημα στὸ κενὸ τοῦ ἀπραγματοποιήτου.

Ἡ ἱστορία τῶν τυπογράφων καὶ τῶν ἐκδοτῶν τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ἔχει ἀκόμη νὰ καλύψει πολλὰ κενὰ καὶ περὶ ἀπὸ ἀρχαϊκὲς ἐρευνες κυρίως στὰ Βενετικὰ Ἀρχεῖα. Ἡ ὀργανικὴ ἔνταξη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας στὸ σύστημα τῶν ἐλληνικῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν θὰ τοῦ δώσει τὶς δυνατότητες, πού ἡ παράδοσή του ἐγγυᾶται, ὥστε νὰ πολλαπλασιαστοῦν οἱ σχετικὲς μελέτες. Ἐκεῖ μπορεῖ νὰ γίνει ἡ συνάντηση μὲ τοὺς Ἰταλοὺς ἐρευνητὲς τῆς τυπογραφίας τῆς Ἀναγέννησης ἀλλὰ καὶ τῶν μεταγενέστερων αἰῶνων γιὰ νὰ θυμηθοῦμε καὶ τὰ βιβλία τοῦ Mario Infelise, πού δὲν μπόρεσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν πρόσκλησή μας.

Ἐνα πρόγραμμα ἱστορίας τῆς τεχνολογίας τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας, πού ὀλοκληρώθηκε στὸ Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα Ὀμίλου Πειραιῶς, ἐλπίζουμε ὅτι θὰ δώσει στὰ ἐπόμενα χρόνια ἓνα χρήσιμο βιβλίο γιὰ τὸ θέμα καὶ ἴσως στηρίξει τὴν μελλοντικὴ ἴδρυση ἐνὸς θεματικοῦ μουσείου Τυπογραφίας.

Ἡ μορφή τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου καὶ τὰ χαρακτηριστικά του, τὸ ὕφος καὶ ἡ διακόσμηση καὶ ἀκόμη ἡ βιβλιοδεσία ἔγιναν ἀντικείμενα μὲ τὴ δική τους δυναμικὴ καθὼς καὶ ἀκαδημαϊκὴ δεξίωση, πού γεννοῦν προσδοκίες σημαντικῶν βημάτων στὴ μελέτη τους. Στὴ διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων αὐτῶν θὰ συμβάλει καὶ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν στοιχείων τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων, πού ἐξετάζεται καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ἱστορίας τῆς τεχνολογίας, πού προαναφέραμε, ἀλλὰ καὶ στὶς σημερινὲς ἀναζητήσεις χάραξης στοιχείων γιὰ τὶς σύγχρονες ἠλεκτρονικὲς γραμματσοσειρές.

Ἡ ἱστορία τῶν τυπογραφικῶν καὶ τῶν ἐκδοτικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 19ου

καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐπιμέρους γενναῖες συμβολές, μονογραφικοῦ ἢ μικτοῦ τύπου, καθὼς συνεχίζεται ἡ καταστροφή τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ κάθε ἐπιχείρησης καὶ οἱ ἔμμεσες πληροφορίες ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Πολιτείας καὶ τῶν ὀργανισμῶν της δὲν μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν γιατί αὐτὰ τὰ ἀρχεῖα καταστράφηκαν ἢ κεῖνται ἀταξινόμητα.

Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ βιβλίου, τὴ διακίνηση καὶ τὴ βιβλιοπωλία, ἐρευνητικὰ εἴμαστε στὴν ἀφετηρία καθὼς μᾶς λείπουν οἱ καταρτισμένοι ἄνθρωποι, μὲ ἐφόδια καὶ ἐτοιμότητες, ποὺ θὰ ἐρευνήσουν τὶς πολύπλοκες διαδικασίες αὐτῶν τῶν λειτουργιῶν. Καὶ ἐδῶ δὲν λείπουν τὰ λίγα καλὰ παραδείγματα καὶ ἐπομένως οἱ ἀντίστοιχες προσδοκίες.

Τὰ ἀντίστοιχα θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἀναγνώσεων, τῆς δεξίωσης καὶ τῆς ἐπίδρασης τοῦ βιβλίου στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ στὶς νοοτροπίες, παρ' ὅλο ποὺ ὑπάρχει ἡ κληρονομιά τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ καὶ οἱ δρῶντες συνεχιστὲς της.

Παρόλες τὶς ἀδυναμίες καὶ τὴν ἐρευνητικὴ ἄπνοια, στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου ὑπάρχει ἓνα νέο δεδομένο, ποὺ ἴσως νὰ ἀνανεώσει ἢ τουλάχιστον νὰ τονώσει τὶς σπουδές μας. Καὶ στὶς Φιλοσοφικὲς σχολές ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα στὸ χῶρο τῶν Τμημάτων κοινωνικῶν σπουδῶν, τὸ βιβλίο, ὁ τύπος, ἡ ἀνάγνωση, ἡ πρόσληψη, ἀγγίζουν τὰ μαθήματα καὶ τὶς μεταπτυχιακὲς σπουδές, ἔστω μεμονωμένα καὶ κατὰ τὶς ἐμπνεύσεις τῶν διδασκόντων. Τὸ Τμῆμα Ἀρχαιολογίας καὶ Βιβλιοθηκονομίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου στελεχώνεται μὲ ἱστορικούς τοῦ βιβλίου καὶ αὐτὸ γεννᾷ βάσιμες ἐλπίδες. Νὰ σημειώσω τέλος ὅτι τὸ 2002 ἐκδόθηκε μεταφρασμένο τὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Frédéric Barbier, *Ἱστορία τοῦ βιβλίου*, ποὺ δείχνει ὅτι οἱ σχετικὲς ἀνάγκες πυκνώνουν.

“Ὅλο καὶ περισσότερο συζητᾶμε τὸ αἶτημα τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς παιδείας μας γιὰ μιὰ πολυσέλιδη ἢ πολύτομη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου.” Ὅπως εἶναι σήμερα τὸ ἐπίπεδο τῶν σπουδῶν καὶ τὰ κενὰ τῶν γνώσεων μας, τὸ ἐγχειρίδιο θὰ μπορούσε νὰ ἀποδώσει ἓνα συλλογικὸ ἔργο προδρομικὸ καὶ μεταβατικὸ, ἀλλὰ πολὺ χρήσιμο γιὰ τὶς σπουδές μας, ποὺ μόνον ἂν ἀποκτήσουν περισσότερους ἐρευνητὲς μπορούμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ ξεπεράσουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀσυνχειῶν καὶ τοῦ τυχαίου.

Βέβαια τὸ Συνεδριὸ μας, μὲ τὴν ποιότητα τῶν ἀνακοινώσεων, τὸν ζωντανὸ διάλογο καὶ τὸ ζεστὸ ἀνθρώπινο κλίμα στὸν ὁμορφὸ χῶρο τῶν Δελφῶν, μᾶς ἔκανε περισσότερο αισιόδοξους καὶ μᾶς ἐφοδιάσε μὲ τὸ μεστὸ βιβλίο ποὺ παρουσιάζουμε σήμερα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΠ. ΣΤΑΪΚΟΣ

Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΔΙΕΘΝΙΚΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ

Ἐάν ὁ ἀρχικός μας στόχος, μέ τόν Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, ἦταν νά ὀργανώσουμε ἕνα Διεθνές Συνέδριο μέ θέμα τὸ ἐντυπο ἑλληνικό βιβλίο καί νά δημοσιεύσουμε, στή συνέχεια, σ' ἕναν τόμο τὰ Πρακτικά, δίνοντας ἔτσι μιὰ κατά τὸ δυνατὸν πλήρη εἰκόνα τῆς σημερινῆς κατάστασης στοῦ χώρου τοῦ συγκεκριμένου αὐτοῦ ἐρευνητικοῦ πεδίου, αὐτὸ πιστεύω ὅτι τὸ κατορθώσαμε.

Ὅστόσο θεωρῶ, διατρέχοντας προσεκτικὰ τὰ ἄρθρα ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν τόμο, ὅτι μᾶλλον ἀνοίξαμε τοὺς ἀσκούς τοῦ Αἰόλου μέ τὸ Συνέδριο αὐτό, καθὼς ἡ προβληματική ποὺ κατέγραψαν οἱ ἀνακινώσεις συνθέτουν ἕνα πλέγμα ποὺ καλύπτει ὅλο τὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρο. Ἡ διαπίστωση αὐτῆ βέβαια δὲν εἶναι κάτι καινούργιο, ἡ ἐθνικὴ βιβλιογραφία ὅπως καί τὰ ἐπιμέρους ἄρθρα, κυρίως, καί οἱ μονογραφίες γιὰ πρόσωπα καί πράγματα, ἔχουν προσδιορίσει ὡς ἕνα σημεῖο τὰ ὄρια τῆς ἔρευνας. Ὅστόσο, ὁ τόμος ποὺ ἔχουμε σήμερα στὰ χέρια μας διευρύνει ἀκόμη περισσότερο τὰ πράγματα· δίνει μὲν τὸ στίγμα μιᾶς διάσπαρτης ἐκδοτικῆς καί τυπογραφικῆς δραστηριότητας, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως προβάλλει ἀπόλυτα τὴ σύνδεση γεγονότων καί πρωτοβουλιῶν μεταξὺ τους, ὅπως καί τὸ ἱστορικό, ἰδεολογικὸ καί πρακτικὸ ὑπόβαθρο ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορίας.

Οἱ ἀνακινώσεις, ἐξάλλου, δὲν περιορίστηκαν σὲ καθαρὰ βιβλιολογικά καί τυπογραφικά ζητήματα, ἀλλὰ συμπεριέλαβαν θέματα ποὺ σχετίζονται μέ τοὺς ἀποδέκτες τοῦ βιβλίου, τίς βιβλιοθηκῆς, τὴν διδακτικὴν τους διάσταση καί γενικότερα τὸ ρόλο τοῦ βιβλίου στὴν κοινωνία. Ἐτσι, διευρύνουν ὅπωςδήποτε τὸν ἐρευνητικὸν μας ὀρίζοντα, ταυτόχρονα ὅμως, μετὰ ἀπὸ μιὰ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν ἀνακινώσεων αὐτῶν, διαπιστώνουμε σὲ ποῖο πραγματικὸ βαθμὸν μας λείπουν ἔργα ὑποδομῆς γιὰ πρόσωπα καί πράγματα. Ἐργαλεῖα, δηλαδή, γιὰ νὰ προχωρήσουμε σὲ πιὸ ἐξειδικευμένες μελέτες. Καί βέβαια, ὅλοι ἀναγνωρίζουμε τὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη μιᾶς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου ἀπὸ τίς ἀπαρχές του, τὸν 15ο αἰῶνα, ὡς τὰ τέλη τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ τουλάχιστον.

Σὲ μιὰ τέτοια ἱστορία θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ θεματικὰ τόσο ἡ σχετικὴ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ὅσο καί ἡ ξένη, προσδίδοντας ἔτσι περισσότερη ἀξιο-

πιστία στὶς ἐπιμέρους ἔρευνες τοῦ κάθε μελετητῆ, μιὰ καὶ ὅλοι ὑφιστάμεθα τὴ μεγάλη ἔλλειψη ξένων βοηθημάτων, τὴν ἀποκοπὴ μας ἀπὸ τὴν ξένη βιβλιογραφία καὶ τὶς βιβλιοθηκὲς γενικότερα. Καὶ ἀναφερόμενος στὴν ξένη βιβλιογραφία, ἔρχομαι ἀκριβῶς στὸ δεύτερο σημεῖο ποὺ ἤθελα νὰ τίξω μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἔκδοσης τῶν Πρακτικῶν. "Ὅτι, δηλαδή, ἡ ὑπόσχεση ποὺ δώσαμε ὅτι τὸ βιβλίο μας αὐτὸ θὰ διακινηθεῖ στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ ἀμερικάνικο χῶρο ἔγινε πραγματικότητα. Μὲ τὸν τίτλο *The Greek Printed Book* καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο OAK KNOLL PRESS ἕνα διαφημιστικὸ ἔντυπο θὰ ἀναγγέλλει σὲ 14.000 περίπου ἀποδέκτες—δημόσιες βιβλιοθηκὲς, ἰδρύματα καὶ πανεπιστημιακὲς σχολῆς— ἀνά τὸν κόσμον τὴν ἔκδοσή αὐτή. Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα, ποὺ κυριαρχεῖ στὸν τόμο αὐτό, δὲν θὰ σταθεῖ ἐμπόδιο σὲ ὅποιον σοβαρὸ ἐρευνητὴ ἐπιθυμεῖ νὰ προσεγγίσει εἰδικὰ θέματα ποὺ περιέχονται, καθὼς, γιὰ κάθε ἄρθρο στὰ ἑλληνικά, ὑπάρχουν περιλήψεις στὴν ἀγγλικὴ γλώσσα. Τέλος, ἕνα πλούσιο ἀναλυτικὸ εὔρετήριο μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει τὸν ἐνδιαφερόμενο σὲ κάθε θέμα ποὺ παρουσιάζεται.

Κλείνοντας τὴν σύντομη αὐτὴ προσφώνηση θέλω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ εὐχαριστήσω τόσο τὸν Δημήτρη Θάνα, ποὺ σὲ συνεργασία μὲ τὸν Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη ἐπιμελήθηκαν τὸν τόμο αὐτό, ὅσο καὶ τὸν Χρίστο Μανουσαρίδη ποὺ μᾶς παρέδωσε ἕνα τυπογραφικὸ πόνημα ἀντάξιο τῆς παράδοσης τὴν ὁποία ἐπικαλούμαστε στὶς ἀνακοινώσεις μας. Τέλος, εὐχαριστῶ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τοὺς συνέδρους, ποὺ μᾶς τίμησαν μὲ τὴν παρουσία τους καὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ τους στοὺς Δελφούς, καὶ στὴ συνέχεια ἀνταποκρίθηκαν θετικὰ στὴν πρόσκλησή μας γιὰ τὴν ἔγκαιρη παράδοση τῶν ἀνακοινώσεών τους.